

УДК 94 (4) «1933/1945»

**ПОРЯТУНОК ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
У РОКИ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ***Марина Михайлюк*

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
e-mail: m.mykhayluk@mail.ru

За кордоном історії порятунку євреїв Західної Європи від нацистського терору, переслідувань і депортацій вже давно є відомими й опублікованими. Збором інформації про рятівників займається відділ «Праведників світу» Меморіального комплексу Яд Вашем (Єрусалим), провідні центри з дослідження Голокосту у Німеччині, США, Росії й інших країн, окремі історики, журналісти, публіцисти. На сьогодні нараховується не один десяток праць про рятівників, в основному представників зарубіжної історіографії, у тому числі емігрантів.

В Україні лише вузьке коло фахівців з історії нацистської Німеччини та Голокосту має уявлення про те, хто, коли і за яких обставин рятував євреїв під час Катастрофи (Шоа). За роки вивчення антиєврейської політики нацистів, в Україні, поки що, не видано жодної спеціалізованої наукової статті, тим більше монографічних досліджень з даного питання. Винятком є масштабний міжнародний педагогічний проект «Інституту юдаїки», у рамках якого вийшло спільне українсько-голландське видання про обмін досвідом України та Нідерландів у викладанні історії Голокосту у середній і вищій школі, в осмисленні особливостей державної політики пам'яті про Голокост, обговоренні питань толерантності, національної терпимості тощо [7].

Відтак автор поставила собі за мету зробити загальний зріз проблеми, пройтися по маловідомих епізодах рятування західноєвропейського єврейства до і під час Другої світової війни, з наголосом на ключову роль особистості в історії.

Стаття написана на різноманітній джерельній базі: матеріалах спеціалізованих сайтів – вашингтонського Музею-Меморіалу Голокосту [1; 17-19], російського центру Голокосту [16; 21; 24; 25], Меморіального комплексу Яд Вашем [8-15; 28]; з використанням публікацій ізраїльських [6; 29] та американських колег [26]; емігрантів – історика С. Мадієвсь-

кого [20] і публіциста Є. Берковича [2-4], які писали книжки та статті про європейських рятівників на основі німецької історіографії та джерельної бази берлінського центру антисемітизму. Додаткова інформація отримана з інших інтернет-ресурсів [5; 23; 27].

Територіальні межі статті охоплюють країни Західної Європи, які входили до складу Третього Райху (Німеччина, Австрія) й у роки війни опинилися під нацистською окупацією (Бельгія, Голландія, Данія, частина Франції, Греція, Італія). Згідно даних Яд Вашем, станом на 1 січня 2017 р., у світі нараховується понад 26,5 тис. рятівників, серед яких громадян Голландії – 5595, Франції – 3995, Бельгії – 1731, Італії – 682, Німеччини – 601, Греції – 335, Австрії – 109, Швейцарії – 49, Великої Британії – 22, Данії – 22 (плюс групи датського підпілля), Іспанії – 9, США – 5, Португалії – 3 [28]. Окремі історії порятунку євреїв громадянами цих країн й стали предметом розгляду даної статті.

Попри участь європейців в антиєврейських акціях нацистів, у кожній країні знаходилися люди, які переймалися долею постраждалих. Допомога носила різні масштаби – від поодиноких дій окремих осіб до роботи організованих великих і малих груп. Порятунком супроводжувався масою труднощів, однак рятівники їх долали заради нужденних. Рятуванням євреїв займалися різні категорії суспільства: співробітники дипломатичних установ (дипмісій); релігійні організації (католицькі, протестантські, юдейські, мусульманські); громадські єврейські та неєврейські організації, товариства, союзи; пересічні громадяни; представники антинацистського руху Опору, німецької окупаційної влади (військовослужбовці різних структур, німці-підприємці, німці-службовці, німці-робітники).

Рятівники мали різне політичне минуле, але всі були ідеологічними опонентами нацистського режиму (комуністами, соціал-демократами, лібералами тощо) або людьми,

рідні яких постраждали від політики нацистського терору (загинули під час погрому, у тюрмах, концтаборах). Значна частина рятівників із самого початку не сприймала націонал-соціалізм, хоча серед них значилося чимало членів НСДАП, СА, СС, солдатів та офіцерів Вермахту.

Учасники руху Опору – французького, бельгійського, голландського, норвезького, датського – розглядали рятування євреїв як складову частину своєї діяльності. Більшість потерпілих прагнули роздобути нові документи. Новий порядок» в Європі вимагав обов'язково мати купу паперів (посвідчення особи, дозвіл на роботу або проживання, документи для дальніх поїздок, особисту «поштовою» чи медичну картку тощо). Тому широко розквітнув ринок фальшивок. Виробництво або підробка відповідних документів стали одним з основних видів діяльності організованих груп допомоги, окремих державних чиновників [3].

Зазвичай, переважна більшість поодиноких рятівників допомагали «своїм» євреям з найближчого оточення (родичам, знайомим, друзям, колегам по роботі, колишнім роботодавцям). Однак траплялися випадки рятування й зовсім незнайомих осіб. Багато рятівників з дитинства товаришували з євреями та не переймалися антисемітськими гаслами, інші ж до моменту рятування не мали з ними жодних справ. У той же час відомо чимало історій, коли рятівники, особливо військовослужбовці, ризикуючи кар'єрою, посадою, майбутнім все одно допомагали нужденним: переховували, годували, діставали необхідні документи, зброю, одяг, ліки, транспортували до кордону інших країн тощо. За що зазнавали різних покарань: одних – переводили на інші посади, позбавляли звань, нагород, виключали з нацистської партії; інших відправляли на фронт або у прифронтову зону, третіх судили та доправляли у виправно-трудова табори, концтабори або взагалі позбавляли життя. Організації та благодійні фонди намагалися допомагати усім. Фінансово й матеріально євреїв підтримували Сохнут, Джойнт, Міжнародний Червоний Хрест.

У значній частині окупованих західноєвропейських країн на євреїв здебільшого не доносили, оскільки вважали їх своїми співгромадянами. Можливість вдало врятуватися залежала і від самих жертв нацизму, особливо допомагало впливове прізвище, високе фінансово-матеріальне становище та добре фізичне здоров'я. Західноєвропейські євреї пе-

реважно притулок знаходили у нейтральних країнах – Швеції, Швейцарії, Іспанії, Португалії, а також у США, Великій Британії разом з підмандатною Палестиною, інших країнах світу. До 1939 р. з території Третього Райху до США виїхало, за різними оцінками, від 60 до 85 тис. осіб, до Палестини – 55 тис. євреїв [1; 6, с. 38], але згодом їх прибуття значно ускладнилося. Майже всі країни обмежили квоти на видачу дозволів на в'їзд і не прагнули збільшити їхню кількість, навіть тоді, коли дізналися про акції масового винищення єврейського населення. Через штучні перепони євреї намагалися дістатися безвізового Шанхаю. Китайське місто стало тим острівцем, де врятувалася значна частина європейських євреїв [3].

Допомагати нужденним намагалися дипломати посольств нейтральних країн. Відомо, що Швеція приймала у себе єврейських біженців з Норвегії та Данії. До Швейцарії прагнули потрапити майже всі європейські євреї, особливо з прикордонних країн: Франції і Третього Райху, хоча держава приймала обмежене коло біженців. Загалом до Швейцарії в'їхало близько 30 тис. осіб [1], тому після вичерпання квот перехід кордону значно ускладнився. Однак окремі співробітники державних установ прагнули допомогти біженцям. Таким виявився начальник поліції кантону Санкт-Галлен Пауль Грюнінгер (Гронігер). Після закриття кордону він продовжував пропускати євреїв, ставлячи в їх документи попередні дати в'їзду, тим самим врятувавши від переслідувань понад 3,6 тис. осіб. Хоча згодом зазнав переслідувань, його позбавили посади та права на пенсію [3; 6, с. 238; 27].

У Німеччині порятунок євреям забезпечували окремі представники різних органів влади (співробітники адміністративних установ, поліції, жандармерії, Абверу, тюрем, збірних пунктів); дворянських кіл; пересічні громадяни (охоронці, двірники, повії, кравчині, продавчині, хатні робітниці, власниці вітряків тощо); громадські та церковні організації; дипломати європейських країн. Так, до початку Другої світової війни у Берліні працювала британська дипмісія. Один із її представників, таємно від керівництва, видавав єврейським родинам додаткові візи до Палестини чи Британії, попри існування обмежених квот. Таким чином капітан Френк Фоулі врятував щонайменше 10 тис. жертв режиму [27].

Коли нацисти опублікували наказ про обов'язкову передачу єврейських підприємств «арійцям», то серед німців знайшлися

люди, які оформивши фірму на себе, продовжували відраховувати прибуток попереднім власникам, допомагали зберегти цінне майно, замість того, щоб передати державі [3]. Під час «Кришталевої ночі» (1938) євреїв переховував боксер Макс Шмелінг, журналістка Рут Андреас-Фрідріх, пастор Генріх Грюбер, штурмфюрер Бьйос та інші німці [20, с. 15].

Після погрому берлінський пастор Бернгард Ліхтенберг публічно молився про рятування єврейських душ, хоча сам загинув на шляху до концтабору [23]. «Арійські» друзі намагалися рятувати євреїв від таборів. Якщо арешту уникнути не вдавалося, то прагнули витягнути їх з ув'язнення за допомоги хабарів [3]. Аристократи Йоганна Зольф та її донька використовували свої зв'язки у Міністерстві закордонних справ, інших посольствах і консульствах, щоб роздобути для євреїв дозволи на виїзд з країни, візи тощо [20, с. 16]. Потенційним емігрантам фінансово допомагали керівники приватних фірм, банківських установ, релігійні та громадські організації. Біглим євреям частіше за все сприяли жителі прикордонних населених пунктів або самі прикордонники. За певну винагороду вказували нелегальні шляхи перетину кордону з Бельгією, Голландією, Швейцарією. Частина євреїв збиралася у Берліні, а потім таємно, завдяки налагодженому каналу, відправлялися до кордону. Хоча вже з середини березня 1939 р. допомога біженцям-нелегалам каралася ув'язненням.

Після нападу на Польщу можливість легально емігрувати помітно зменшилася. Відомо про невдалі спроби євреїв м. Вормс виїхати з Німеччини. Зі 191 родини, які ще лишилися у місті, тільки 5 не бажали покидати країну. Решті просто не вдавалося емігрувати [3]. Під час війни євреїв рятували від депортацій, запроторення до тюрем, пересильних таборів, гетто, концтаборів. Сотні німців переховували єврейських співгромадян, допомагали харчами чи продуктовими картками, ліками, новими документами тощо. Так, знайому єврейську родину рятувала 18-річна Катаріна Майер, матір якої працювала у них хатньою робітницею. Під виглядом своїх батьків вивела подружню пару Бернауер зі збірного пункту поблизу Кельна, при цьому забезпечивши харчами. Дружина та донька вчителя гімназії Мартіна Дойчкрона, якому вдалося виїхати у Британію до сестри, застрягли у Німеччині. Їх переховувало багато знайомих німців, у тому числі соціал-демократ Отто Островський [20, с. 41, 51].

Володар продовольчого магазину у Берліні Роберт Йєрнайтциг допоміг єврейській родині Хеллі та Курту Ріде. Вони переховувалися у німців Йозефа та Каді Віркусів, які видавали їх за близьких родичів (брата і сестру). Роберт безкоштовно допомагав продуктами харчування та врятував від депортації [3]. Тисячі євреїв, особливо зі змішаних подружніх пар, майже до кінця війни працювали на німецьких підприємствах, їх часто тримали у списках необхідних робітників, які не підлягали депортації на Схід або у гетто Терезієнштадт. Попри тиск влади, «арійські» половинки зі змішаних шлюбів часто рятували своїх дружин/чоловіків. У 1945 р. у західних зонах окупації залишилося 25 тис. німецьких євреїв, з яких 14 тис. – вціліли завдяки змішаним шлюбом. Від 80 до 90% «арійців» відмовилися добровільно розлучатися. Формально зберігалися навіть ті шлюби, які до цього фактично розпалися [20, с. 49].

Після приходу нацистів до влади, до Австрії, а згодом до Чехії переїхав молодший брат Германа Герінга – підприємець Альберт, який не поділяв ідеологію націонал-соціалізму та тримався від політики подалі. Проте братніх зв'язків не поривав, а навпаки, за необхідності, прохав Германа про допомогу у справі порятунку високопосадових осіб Австрії та знайомих єврейських родин. Впливове прізвище рятувало від арешту володаря австрійської студії звукових фільмів Оскара Пільцера, родину директора чеського автоконцерну «Шкода» Яна Моравека. Завдяки допомозі брата врятувалась дружина австрійського композитора Франца Легара й ерцгерцог Йосип Фердинанд. Проте ці випадки є радше винятком з правил, оскільки розраховувати на сталість Германа він не міг. У «списку Герінга» значилося понад 34 імен врятованих від нацистських концтаборів. Улітку 1945 р. Альберт був заарештований союзниками і поряд з братом перебував у нюрнберзькій в'язниці. Був звільнений у 1947 р. Допоміг племінник Легара. Помер рятівник у 1966 р. на самоті й у злиднях [3-4].

Шведському пастору Гоуту Хеденквісту у 1938 р. вдалося врятувати 3 тис. євреїв [3]. Після «Кришталевої ночі» допоміг знайомим євреям австрійський німець Антон Шмідт, які потім виїхали до Шанхаю. Австрійський комуніст Франц Ляйтнер працював у Бухенвальді старостою блоку, де тримали дітей. Серед них було 150 єврейських, які офіційно у списках не значилися. Щоб їх не виявили, діти носили позначки політв'язнів. Ляйтнер під-

купив есесівського наглядача за блоком, щоб той не помічав зайвих мешканців. Під час перевірки іншим персоналом табору, дітей переховували у приміщеннях під підлогою. У жовтні 1944 р. рятівника заарештували та кинули у табірну в'язницю. Його справу продовжив інший політв'язень (депутат-комуніст з Гессену) Вільгельм Хаман. Роздав євреям інші розпізнавальні знаки і тим самим врятував від знищення. Комуніст-дисидент Віллі Бляйхер, який відповідав у Бухенвальді за склад одягу, у 1944-1945 рр. переховував 3-річну дитину. Коли ім'я хлопчика потрапило до списків в Освенцим, Бляйхер підкупив есесівського лікаря та помістив його до лазарету. Хлопчик разом з батьком дожили до звільнення табору [20, с. 46].

До окупації Голландії єврейська спільнота нараховувала близько 140 тис. осіб, більшість яких мешкала в Амстердамі. Коли розпочалися антиєврейські заходи, голландці на знак протесту одягли пов'язки із жовтими зірками, влаштували акції непокори та колективні проповіді у церквах. Так, наприкінці лютого 1941 р. відбувся загальнонаціональний страйк, який влада придушила. Закрила єврейський квартал Амстердаму, активістів кинула до тюрем і концтаборів Бухенвальду та Маутхаузена, на єврейську общину Голландії наклала штрафні санкції. Влітку 1942 р. у ході «остаточного вирішення єврейського питання» почався процес висилки голландських євреїв у транзитний табір Вестерборк, а звідти – на Схід, у табори знищення Аушвіц і Собібор. Це послужило початком активного рятування, яким займалися підпілля, церковники, представники окупаційної влади, пересічні голландці. Значна частина людей допомагала з гуманної, морально-етичної сторони. Для дітей підшукувалися прийомні родини та близько 3,5-4,5 тис. успішно переховувалися. До нацистських рук потрапило небагато з них [3; 6, с. 233; 7, с. 81-88, 116-117].

Ще навесні 1940 р. швейцарський консул Ернст Продольє почав видавати євреям транзитні візи, ігноруючи інструкції про заборону. Після закриття консульства у 1942 р. кошти залишив іншим рятівникам [26, с. 224]. Перед депортацією амстердамські родини роз'єднувалися. Дорослих тримали окремо в будинку єврейського театру, а дітей збирали у колишньому єврейському садочку Креше. Звідти їх перевозили до Вестерборку. Активістки підпільної групи під керівництвом Йопи Вестервілля, Генрієтт (Хетті) Вауте та Жизела Вібердинк-Зьонляйн таємно (у мішках з кар-

топлею, молочних бідонах, тюках брудної білизни) винесли деяких дітей з Креше та розвели по прийомних родин або тимчасово переховували у будинку своїх батьків. З листопада 1942 р. Хетті стала записувати імена єврейських дітей і місце їх перебування. У червні 1943 р. жінки були заарештовані та відправлені до Равенсбрюку. У 1988 р. отримали статус «Праведниць» [14].

За допомоги членів єврейського підпілля голландцям Йопу та Віллі Вестервілям вдалося врятувати 31 юнака. Для переховування євреїв зняли три квартири. Коли у жовтні 1943 р. гестапо заарештувало Віллі, Йоп покинув роботу вчителя та взяв обов'язки Віллі на себе. У березні 1944 р. під час вивезення з країни двох єврейок Йоп схопили й у серпні після катування – стратили. У 1964 р. йому посмертно присвоїли звання «Праведник світу». Віллі звільнили у Равенсбрюці [3; 29, с. 221].

Німецька єврейка Хелен Вотерфорд (Хелена Кац Вольфарт), яка з чоловіком і донькою мешкала у Голландії, вирішила врятувати свою дівчинку. Домовилася про її передачу американським друзям і побачила дитину лише у 1945 р. Самі ж з чоловіком переховувалися у знайомих-підпільників. Однак у серпні 1944 р. їх заарештували та відправили до Освенциму. Там подружжя розділили. Хелен працювала на заводі концерну «І.Г. Фарбен». Після війни розшукала доньку й емігрувала до США [18].

Голландка Гертруда Війсмуллер-Майєр брала участь у рятуванні єврейських дітей: переправляла в інші країни, підшукувала укриття, постачала харчування, забезпечувала фальшивими документами [3]. Арнольд Дауес, син священика з селища Ньюланде, теж активно співпрацював з рухом Опору. Підпільники відправляли євреїв Амстердаму до нього у провінцію, адже у своєму селищі Дауес створив нелегальну Раду допомоги євреям і сприяв тому, щоб місцеві мешканці допомагали біженцям. Майже кожна родина переховувала хоча б одного єврея. Загалом у Ньюланді перебувало близько 100 дітей і 400 дорослих. Після війни Дауес одружився на одній з врятованих єврейок і переїхав до Ізраїлю. Голландка Коррі тен Боом побудувала у себе вдома потаємну кімнату, де тримала євреїв і підпільників. Однак була викрита та відправлена у Равенсбрюк. Загалом врятувала близько 800 осіб, значну кількість яких становили євреї [27].

Представник окупаційної влади, унтерша-

рфюрер СС Альфонс Цюндлер, який перебував у караулі збірного пункту євреїв Амстердаму, дозволив виводити на прогулянку єврейських дітей і «закривав» очі на те, що частина з них зникла разом із дорослими. Більше того, фальшував звіти новоприбулих і допомагав членам Єврейської ради виводити людей з табору [21]. Загалом у Голландії переховувалося близько 25-30 тис. євреїв, частина з яких згодом була заарештована. Загибло близько 100 тис. осіб чи 75% від всього єврейського населення країни [6, с. 233; 7, с. 53, 117].

На момент окупації (травень 1940 р.) у Бельгії проживало 65-66 тис. євреїв. З жовтня 1941 р. військова адміністрація стала видавати антиєврейські закони, а бельгійці чинити опір. Єврейка Таня Ліпські згадувала, як під час носіння «жовтої зірки» багато чоловіків на вулиці знімали перед нею шляпу, а у трамваї уступали місце. Інженер Абрам Ліпські продовжував нелегально працювати на своїй фабриці й отримувати зарплату. Банки, церкви, лікарні часто надавали фінансову й іншу допомогу тим євреям, які переховувалися. Багато підприємств продовжували нараховувати зарплату своїм колишнім єврейським співробітникам. Все це допомогло вижити тисячам бельгійських євреїв, оскільки загинуло близько 25% [3; 7, с. 53-54].

Депортації розпочалися у середині 1942 р., після видання німецького розпорядження про обов'язкову трудову мобілізацію на Схід. На першому етапі, протягом трьох місяців з транзитного табору у Малині було вислано близько 17 тис. осіб, у тому числі діти. Рятіванням євреїв займалися як легальні, так і підпільні організації. Протест проти депортацій висловили церковники. На захист бельгійських євреїв стали голова католицької церкви, кардинал Йозеф Ернст ван Рой і королева-мати Елізабет.

У серпні 1942 р. єврейськими емігрантами був створений «Комітет захисту євреїв», який разом з неєврейським підпіллям займався пошуком сховищ, підбрюхою документів, постачанням продуктів. Бельгійське підпілля допомагало євреям добратися до Швейцарії й Іспанії [6, с. 231]. Брюссельська вчителька Андре Гелен рятувала дітей. Більше двох років вона під фіктивними прізвищами переховувала їх по монастирях, інтернатах, християнських родинах, вела записи справжніх імен. Однак більшість врятованих так і не зустрілися зі своїми батьками. У 1989 р. отримала звання «Праведниці світу», а згодом почесне

громадянство Ізраїлю [15].

Допомагали не лише бельгійським євреям, але й біженцям з Райху. Одну родину німецьких євреїв, яка мешкала у Брюсселі, врятував священник Юбер Селіс. Він розмістив чотирьох дітей (двох хлопчиків і двох дівчаток) у своїх близьких родичів. Однак дорослих піймали та відправили до Аушвіцу. Через два роки отця Юбера заарештували. Дітей продовжував переховувати його брат Луї, теж священник. Одна із сестер все ж потрапила до концтабору. Після війни отець Луї розшукав дітей і переправив до Палестини [29, с. 222]. В одному з бельгійських жіночих монастирів переховувалася австрійська єврейка Рене Швальб Фріц. Малу дівчинку два роки називали чужим ім'ям – Сюзанна Ле Дент. Згодом підпільники перевезли Рене на ферму протестантської родини, а потім розмістили у притулку. Мати Рене потрапила до Освенциму, але вижила. Після війни родина емігрувала до США [17].

У квітні 1943 р. троє євреїв-членів бельгійського руху Опору намагалися зупинити 20-й транспорт з Мехелена до Аушвіцу, в якому перебувало понад 1,6 тис. євреїв. Їм це частково вдалося, оскільки 17 осіб втекли. У 1944 р. підпільників заарештували. Двоє пережили табори, а третього стратили [29, с. 218]. Загалом у Бельгії переховувалося близько 25 тис. осіб. Половина євреїв країни врятувалася [6, с. 232].

Нацистська окупація Данії у квітні 1940 р. була порівняно м'якою, на відміну від решти сусідніх країн. Королівська влада, парламент, уряд та армія лишилися у країні, але перебували під пильним наглядом окупантів. Напередодні війни у країні мешкало 7,8-8 тис. євреїв. Довгий час окупанти не чіпали єврейське населення, оскільки країна формально вважалася незалежною. Однак у 1943 р. після зіпсування стосунків між сторонами, німецька влада почала вимагати депортації євреїв. Натомість отримала антинімецькі демонстрації та вуличні протести, оскільки антиєврейські заходи не підтримувалися ані урядом, ані суспільством.

Тим не менш губернатор Данії отримав наказ все ж здійснити виселення євреїв на Схід. Акцію спланували в ніч з 1 на 2 жовтня 1943 р. Почалося масове рятування євреїв по домішках, школах, лікарнях, вивезення за межі країни. Допомогали євреям втекти навіть датські поліцейські. Рух опору організував нелегальну евакуацію людей по морю у Швецію. У жовтні 1943 р. датські рибалки на своїх

шлюпках перевезли майже всіх євреїв [29, с. 224]. Лише 492 особи були схоплені нацистами та відправлені до Терезієнштадту. У Швецію прибуло щонайменше 7,2 тис. євреїв. Тим, хто опинився у гетто Протекторату, датчани допомагали продовольчими посилками і вони не були відправлені до Аушвицю. У терезінському гетто вижило 342 євреї з Данії [6, с. 235].

Відомими рятівниками стало датське подружжя Томсен із селища Снеккерстен, яке перехувало біженців у своєму готелі та допомагало переправлятися морем. У серпні 1944 р. голову родини Генрі Християна Томсена заарештували і за кілька місяців він загинув у концтаборі Ноєнгамме. У 1968 р. подружжя отримало звання «Праведників світу» [12]. Інша рятівниця Анна Христенсен протягом кількох місяців перехувала та піклувалася 40 єврейськими дітьми-біженцями, пов'язаних із сіоністською організацією. У відповідний день привела їх на узбережжя для переправлення до Швеції. Випадок з порятунком датських євреїв продемонстрував ту межу, яка відділяла нацистську тоталітарну форму правління від демократичних цінностей Данії. Порятунок євреїв користувався підтримкою всього народу [3]. В організації рятування ключову роль відіграв один із німецьких дипломатів, який працював у Копенгагені, Георг Фердинанд Дуквіц. Він мав зв'язки серед датських соціал-демократів і попередив про план депортації євреїв. Дуквіц домовився зі Швецією про прийняття датських біженців, забезпечивши пропуск рибачьких човнів німецьким морським патрулем [3; 27].

Рятуванням євреїв у Франції займалося єврейське та французьке підпілля, священнослужителі різних конфесій, у тому числі мусульмани, пересічні громадяни, представники місцевих органів влади, іноземних дипустанов, громадських організацій. Франція була поділена на три частини: північна територія разом з Парижем опинилася під нацистською окупацією, південну поділили між собою уряд Петена у Віші й Італія. У Франції окрім місцевих євреїв перебували й біженці з усієї окупованої Європи, але після зайняття півночі країни, значна частина євреїв почала масово тікати на південь, намагаючись знайти захист на території Віши та в італійській окупаційній зоні. Проте пронацистський режим Петена навпаки допомагав німцям розшукувати євреїв і передавати у руки завойовників. Відтак порятунок євреїв став одним із пріоритетних

завдань опонентів режиму.

Перехід через французьку демаркаційну лінію для євреїв був заборонений, тому їм доводилося звертатися до спеціальних провідників, які постачали біженцям фальшиві документи, продукти, інші необхідні речі та переправляли через кордон. Послуга коштувала недешево. Відомі випадки, коли провідники збирали плату, а потім людей передавали окупаційній владі. Проте існували й інші прояви людської порядності та безкорисності. Визнаний «Праведником світу» Рауль Лапортє володів невеличкою крамницею поблизу демаркаційної лінії. Власноруч виготовляв фальшиві документи для біженців, особисто супроводжував їх до кордону, перехував людей у себе вдома або у будинках друзів, працював кур'єром по обидва боки розмежування. Контакти з французькими поліцейськими використовував для того, щоб попередити євреїв про облави та депортації. За роботу коштів не брав і до кінця війни опинився на межі виживання [3].

Підпільні єврейські організації, серед яких «Вулиця Амело» і «Солідарність», створені емігрантами зі Східної Європи, до середини 1941 р. допомагали нужденним, а потім почали рятувати євреїв. Їм допомагало французьке підпілля. Організації займалися отриманням фальшивих документів і рятуванням дітей депортованих батьків, розміщуючи їх у прийомних родин, монастирях і на селі. Загалом французька провінція стала рятівницею єврейства. Окремі особи намагалися втекти до Іспанії та Швейцарії. Переведенням євреїв через іспанський кордон займалися члени організації «Єврейська Армія», які належали до французького підпілля, разом з голландцями-нелегалами. Кордон вдалося перетнути 600 євреям. На півдні Франції діяло багато партизанських груп французького підпілля, до яких вступали єврейські біженці [6, с. 229-231].

Працював Комітет допомоги і рятування дітей, якому належало 10 дитячих будинків. Під час депортацій його члени намагалися рятувати дітей з таборів. У неокупованій частині Франції Комітет організував мережу меддопомоги, де перехував 600 дітей. Влітку 1941 р. отримав дозвіл на вивіз з таборів дітей у віці 5-6 років. У Ніцці дітей перехували у християнських установах. Вдалося рятувати понад 500 осіб. Навесні 1943 р. французька підпільниця Міла Расин допомагала сотням біженців переправляти дітей у Швейцарію. В останній партії жовтня перебувало

30 дітей з Ніцци, але всі були схоплені німецьким патрулем. Мілу відправили у Равенсбрюк, потім у Маутхаузен, де вона загинула під час бомбардування союзної авіації. Інша підпільниця Маріанна Коен теж переправляла дітей до Швейцарії, але у травні 1944 р. була заарештована. У липні того ж року, після катування, її стратили [29, с. 218-219].

Відкрито засудили депортації євреїв окремі церковні діячі, а загалом церковники активно допомагали у рятуванні жертв нацизму. Багато єврейських дітей знайшли порятунок саме у католицьких і православних монастирях. Мати Марія (росіянка Єлизавета Скобцова) – черниця одного з паризьких монастирів, тимчасово переховувала євреїв, доки не знаходила їм більш надійне укриття. Збирала продукти й одяг для в'язнів пересильного табору Дрансі. Під її керівництвом виготовлялися фальшиві документи, був зав'язаний контакт з рухом Опору. У квітні 1943 р. рятувницю заарештували та відправили до Равенсбрюку, де навесні 1945 р. вона загинула разом з іншими єврейськими в'язнями [3].

Американський священник Уейтстїлл Шарп разом з дружиною допоміг євреям втекти з Чехії та Франції, декого переправив до США, тим самим врятувавши близько 1 тис. осіб. У Парижі у підвалі ісламської мечеті муфтії Сі Каддур Бенгхабрїт переховував як євреїв, так і представників руху Опору, видаючи їх за мусульманських прихожан. Допоміг ісламською довідкою алжирському єврею, співаку Саліму Халалі, який працював у Парижі. Згодом паризьким євреям видав десятки довідок про їхнє арабське походження. За різними підрахунками, врятував від 100 до 1,5 тис. осіб [27].

Пастор Марі-Бенуа організував у марсельському монастирі капуцинів товариство з рятування євреїв. Разом з групами руху Опору та єврейською організацією UGIF (Union Generale des Israelites en France) товариство забезпечувало тисячі біженців фальшивими паспортами й іншими документами, щоб люди могли втекти в Іспанію чи Швейцарію. Після перекриття доступу до швейцарського кордону, Марі-Бенуа допоміг євреям залишитися в італійській окупаційній зоні. Через невдалу спробу відправки кількох тисяч французьких євреїв у Північну Африку, Марі-Бенуа переїхав до Риму, але рятувну місію продовжив. Після нацистської окупації Італії, під ім'ям отця Бенедетті відіграв ключову роль у рятуванні італійських євреїв [3].

Протестантський пастор південно-східного селища Ле Шамбон-сюр-Ліньйон (на тери-

торії уряду Віши) Андре Трокме та його дружина Магда закликали прихожан переховувати по домівках, громадських установах, дитячих будинках, навколишніх поселеннях єврейських біженців і заклик був почутий. Єврейське підпілля потягами регулярно доставляло відповідний контингент. Значній частині біженців місцеві допомогли не лише переховуватися, але й перебратися до Швейцарії. Якщо євреям загрозувала реальна небезпека, то їх переводили до навколишніх лісів. Попри арешт пастора у лютому 1943 р. і запроторення до концтабору, у містечку продовжувало переховуватися від 2,5 до 5 тис. осіб, переважно євреїв. Протестантська община стала яскравим прикладом колективної допомоги в неокупованій Франції, але селище Ле Шамбон було не єдиним, котре допомагало нужденним. У 1971 р. Яд Вашем присвоїв пастору та його дружині звання «Праведники світу». Ще 32 мешканця містечка отримали почесні грамоти, а у 1998 р. все містечко отримало Почесний диплом за гуманізм, проявлений під час війни. Рятував євреїв і племянник пастора Даніель Трокме. Однак у червні 1943 р. він був заарештований і відправлений у концтабори. Загинув у Майданеку. У 1976 р. отримав звання «Праведника світу» [6, с. 231; 9; 29, с. 223].

У селищі Хот-Біоль усі знали, що родина Аргу переховує двох юнаків. Поліція багато разів прочісувала місцину, але нікого не знайшла. Серед мешканців зрадників не виявилось [3]. Рятував євреїв також мер містечка Аннмассе (поряд з франко-швейцарським кордоном) Жан Дефо, згодом удостоєний звання «Праведника світу». Добував їжу, ліки, одяг та інші речі, переправляв біженців через швейцарський кордон [6, с. 239].

У серпні 1940 р. у Марсель прибув редактор нью-йоркського інформгентства Варіан Фрай. При собі мав 200 віз, виданих держдепартаментом США за сприяння дружини президента Елеонори Рузвельт. Їх мали отримати окремі представники інтелігенції: вчені, літератори, музиканти, художники, оголошені у розшук після окупації Франції. Щоб збільшити кількість віз Фрай намагався налагодити контакт з американською дипмісією. Допомогти погодився віце-консул Хайрам Бінгхем, який таємно від керівництва видав близько 1,5-2 тис. американських віз і підробних документів, у себе вдома переховував біженців і не лише євреїв.

До листопада 1941 р. у команді Фрая працювала американка Мері Джейн Голд, якій

вдалося переправити до США понад 2 тис. євреїв. За власний кошт орендувала віллу у передмісті Марселя, де переховувала тих, хто мав виїхати, а також сплачувала послуги перевізників і посередників у придбанні виїзних документів. Пізніше керівник місії назвав список врятованих «списком Мері Голд». Після війни рятівниця переїхала на Лазурний берег Франції. Команда Фрая через Іспанію та Португалію переправляла біженців не лише до США, але й у французькі колонії Африки. Після закінчення терміну перебування на території Віши, у серпні 1941 р. Фрая затримали та відправили до Нью-Йорку. За 13 місяців роботи у Марселі команда Фрая врятувала близько 4 тис. осіб, з яких 1 тис. вивезли нелегально. Серед врятованих були відомі особи Марк Шагал, Ханна Арендт, Генріх Манн та ін. У 1942 р. Фрай опублікував книгу про свою місію у Марселі. У 1994 р. був визнаний «Праведником світу». У 1980 р. спогади опублікувала й Мері Голд [8; 24].

У Марселі також працювало мексиканське консульство. Співробітник дипмісії Гільберто Боскес видавав візи вихідцям з Німеччини, Австрії, Франції. Але разом з іншими колегами був заарештований. Генеральний консул Португалії у Бордо, якого часто називають «португальським Шиндлером», аристократ, юрист і дипломат Арістідес де Соза Мендес, попри офіційну заборону уряду з травня 1940 р. видавати португальські в'їзні та транзитні візи, видав європейським біженцям понад 30 тис. транзитних віз, з яких 10-12 тис. – євреям. Особисто супроводжував біженців до іспанського кордону, окремих переховував у своєму будинку. Під час повернення до Лісабону, по дорозі продовжував виписувати в'їзні документи та просити Іспанію про дозвіл перетнути біженцям кордон. Після повернення у Португалію був звільнений з дипломатичної служби та позбавлений пенсії. Помер у 1954 р. у злиднях. У 1966 р. помертно отримав звання «Праведника світу» [3; 10; 27; 29, с. 222].

Сотні французьких євреїв отримали бразильські візи від дипломата на ім'я Луїс Мартінс де Суза Дантас, який видавав їх попри профашистську політику уряду Бразилії. У Парижі та Бордо працювали іспанські дипломати Едуардо Проппер де Кальєхон і Бернардо Роллан де Міота. Транзитні візи через Іспанію отримали тисячі французьких євреїв, частина з яких потрапила до Латинської Америки [5]. Із 300 тис. євреїв, які мешкали у Франції напередодні війни, у живих лишило-

ся 75% [6, с. 229].

Рятуванням грецьких і турецьких євреїв переймалися як представники дипломатичних установ і королівської родини, так і пересічні громадяни. В окупованих Салоніках мешкало понад 50 тис. грецьких євреїв. Перші депортації в Освенцим розпочалися у середині березня 1943 р. Грецька родина Міцліотис врятувала 14 членів єврейської сім'ї Леон, переховуючи їх у горах [29, с. 221]. Партизани перевели через нейтральну Туреччину близько 3 тис. біженців, які йшли до Палестини [3]. Представниця британської королівської родини, принцеса грецька і датська Аліса Баттенберг (бабуся принца Чарльза), яка під час війни мешкала у Греції, врятувала дружину та двох дітей грецького парламентаря Хаймакі (Хаїма) Коена, яким після нацистської окупації Салонік, а потім і Афін загрожувала небезпека депортації. Протягом вересня 1943 – жовтня 1944 рр. переховувала їх у своїй резиденції. Принцеса похована в Єрусалимі. У 1993 р. отримала звання «Праведниці світу», а згодом медаль від британського уряду «Герой Голокосту» [11; 25].

Турецький консул Селлахаттин Улькумен не дозволив депортувати з о. Родос турецьких євреїв, врятувавши близько 200 осіб [27]. Представник Іспанії в Афінах Себастьян Ромеро Радигаліс вів перемовини з окупаційною владою про те, щоб вона не чіпала євреїв-сефардів, які з XV ст. мешкали у Греції. Їх мали вивезти до Берген-Бельзену й Освенциму. Дипломату вдалося врятувати 150 осіб із Салонік, яких замість Аушвіцю переправили в італійську окупаційну зону. У серпні 1943 р. врятував від концтабору ще 367 сефардів. Цих євреїв спочатку доставили до Барселони, а потім у Марокко. У вересні 2014 р. рятівнику посмертно присуджено звання «Праведника світу» [5].

В Італії євреїв рятували чиновники, військові, духовенство. До середини 1942 р. італійська влада захищала своїх єврейських громадян, які перебували в окупованих країнах або під німецьким протекторатом, рятувала євреїв на півдні Франції та на інших підконтрольних територіях. Протягом середини 1942 – вересня 1943 рр. італійська армія і МЗС намагалися протидіяти депортаціям на Балканах, в окупованій Греції. Італійці лояльно ставилися до євреїв і не видавали їх німецькій стороні. Після капітуляції Італії, ситуація для італійських євреїв і біженців з інших територій суттєво змінилася. Вермахт захопив північ країни й інші території італійської окупацій-

ної зони. Розпочалася депортація тамтешніх євреїв на Схід. Відтак люди стали масово тікати до Швейцарії або на південь Італії. Катастрофу пережило близько 80% італійських євреїв [6, с. 232].

Фальшивими документами і переховуванням по монастирях допомагала католицька церква. Австрійський єврей Ганс Хайманн, який з батьками після анексії Австрії втік до Італії, згадував, як у 1943 р. їх попередили про плани німців вислати євреїв до Польщі. Італійці посадили людей у пасажирські потяги, забезпечили харчами та водою, відправили у провінцію та розселили по монастирях невеличких містечок. Там євреї дочекалися звільнення союзними військами [19].

Єпископ з містечка Ассізі Джузеппе Пласідо Ніколіні організував Комітет допомоги з укриття біженців у 26 жіночих і чоловічих монастирях, маскуючи їх під ченців або забезпечивши необхідними документами. Координували роботу отець Алдо Бруначчі, згодом заарештований поліцією, і настоятель одного з монастирів отець Руфіно Нікацці. Родина підприємців Брізі з Ассізі теж вступила у церковну організацію та допомагала рятувати євреїв виготовленням підроблених документів про те, що вони є мешканцями італійських міст, які вже на той час були звільнені союзниками та перевірити інформацію можливості не було. Загалом організація врятувала близько 200 осіб. У 1976-1977 рр. церковникам присвоїли звання «Праведників світу». У 1997 р. звання отримала й родина Брізі [13; 27].

Отже, порятунком західноєвропейського єврейства і кількість визнаних «Праведників світу» зайвий раз засвідчили, що доля приречених на переслідування, терор, дискримінацію і тотальне винищення людей не стала байдужою для значного числа співгромадян, представників руху Опору, іноземних дипмісій, церковних конфесій. Найбільше євреїв врятувалося у тих країнах, де спостерігалися найменші прояви побутового антисемітизму та населення їх масово захищало, адже сприймало як частину суспільства. Історії порятунку західноєвропейського єврейства довели всьому світу, що попри тотальний тиск окупаційної влади на суспільство, такі поняття як «гуманізм», «співчуття», «солідарність», «братня допомога нужденним» не стали порожнім звуком, а на практиці продемонстрували своє справжнє значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беженцы [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005139>

2. Беркович Е. Банальность добра. Герои, праведники и другие люди в истории Холокоста: Заметки по еврейской истории XX века / Евгений Беркович. – М.: Янус-К, 2003. – 560 с.

3. Беркович Е. Праведники мира в ландшафте Холокоста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.g.openu.ac.il/kurs/skorb-poznanuya/berkovich.html>; http://forisrael.narod.ru/history/holocaust/hasidei/in_holocaust_landscapes.htm

4. Беркович Е. Список Геринга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer28/Goering.htm>

5. Гнатюк О. Испанский дипломат стал «Праведником мира» / Оксана Гнатюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russianspain.com/blog/diaspora/8410.html>

6. Гутман И. Катастрофа и память о ней / Исраэль Гутман, Наама Галиль [пер. с иврита]. – Иерусалим: Яд Вашем. – 292 с.

7. Дослідження та викладання історії Голокосту. Україна, Нідерланди, Бельгія. Збірник матеріалів міжнародного проекту «Історія Голокосту в Україні та Нижніх Землях» / Під ред. Марко Оттена, Юлії Смілянської. – К.-Арнхем: Дух і Літера, 2010. – 396 с.

8. Избранные истории. Американец в Марселе. Вариант Фрай (США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_fry.asp

9. Избранные истории. «А пастырь не бросает свое стадо...». Андре и Магда Трокме, Даниэль Трокме. Ле Шамбон-сюр-Линьон (Франция) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_trocme.asp

10. Избранные истории. Непокорный консул. Аристидес де Соза Мендес (Португалия) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_mendes.asp

11. Избранные истории. Спасение в королевском дворце. Принцесса Алиса (Греция) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_alice.asp

12. Избранные истории. В Швецию на рыбацких лодках. Генри Христиан и Эллен Маргрет Томсен (Дания) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_thomsen.asp

13. Избранные истории. Организация Ассизи. Монсиньор Джузеппе Пласидо Никколини. Отец Алдо Бруначчи. Отец Руфино Никкаци. Луиджи Бризи и его сын Тренто (Италия) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_assisi.asp

14. Избранные истории. Младенец в посылке. Генриетт (Хетти) Вауте и Жизела Вибердинк-Зёнляйн (Нидерланды) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_youte.asp

15. Избранные истории. Список Гелен. Андре Гелен (Бельгия) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_geulen.asp

16. Книга праведников / Сост. И.А.Альтман, А.Е.Гербер, Д.И.Полтораки. – М.: Фонд «Холокост», МИК, 2005. – 128 с.

17. Личная история. Рене Швальб Фриц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=1208

18. Личная история. Хелен (Хелена Кац Вольфарт) Вотерфорд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=1205

19. Личная история. Ханс Хайманн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=1204

20. Мадиевский С. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе / С.А.Мадиевский. – М.: Дом еврейской книги, 2006. – 110 с.

21. Мартынов А. Праведники Третьего рейха. Эсэсовцы против окончательного решения еврейского вопроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=1204

ронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.holocf.ru/news/1113>

22. Метаксас Е. Бонгьоффер. Пастор, мученик, пророк, змовник – праведник проти Третього Рейху / Ерік Метаксас [пер. з англ.]. – К.: Книгоноша, 2016. – 592 с.

23. Палисад Л. Интервью с Е. Берковичем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/2003/1210/win/palisad.htm>

24. Подвиги красотки Мэри [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.holocf.ru/facts/3619>

25. Принц Чарльз рассказал пережившим Холокост, как его бабушка спасала евреев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.holocf.ru/facts/3909>

26. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / Тімоті Снайдер [пер. з англ.]. – К.: Медуза, 2017. – 394 с.

27. Солдатов Н. Список Шиндлеров. 28 историй о банальности добра [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2595520>

28. Статистика Яд Вашем про кількість «Праведників світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

29. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / Под ред. Беллы Гутерман, Авнер Шалев. – Иерусалим: Яд Вашем, 2007. – 325 с.

Михайлюк Марина Порятунок західноєвропейського єврейства у роки нацистського режиму

У статті йдеться про порятунок євреїв у країнах Західної Європи у роки нацистського переслідування, терору, фізичної ліквідації (1933-1945). Розповідь починається з території Німеччини й Австрії, які увійшли до складу Третього Райху. Під час Другої світової війни Німеччина окупувала Голландію, Данію, Бельгію, частину Франції, Греції, Італії. Увага акцентується на формах і методах рятування, категоріях рятівників, Праведниках світу. Обґрунтовується думка про те, що рятівники походили з різних прошарків суспільства, мали різні політичні та релігійні вподобання, але це не завадило їм перейнятися долею єврейського населення, у тому числі біженців, з метою допомогти у скрутному становищі не лише дорослим, але й дітям.

Ключові слова: нацистський режим, Голокост, форми та методи порятунку, категорії рятівників, Праведники світу

Михайлюк Марина Спасение западноевропейского еврейства в годы нацистского режима

В статье речь идет о спасении евреев в странах Западной Европы в годы нацистского преследования, террора, физической ликвидации (1933-1945). Рассказ начинается с территории Германии и Австрии, которые вошли в состав Третьего Рейха. Во время Второй мировой войны Германия оккупировала Голландию, Бельгию, Данию, частично Францию, Грецию, Италию. Внимание акцентируется на формах и методах спасения, категориях спасателей, Праведниках мира. Спасатели происходили с разных слоев общества, имели разные политические и религиозные предпочтения, но это не помешало им принять близко к сердцу проблемы еврейского населения, в том числе беженцев, с целью помочь в их нелегком состоянии не только взрослым, но и детям.

Ключевые слова: нацистский режим, Холокост, формы и методы спасения, категории спасателей, Праведники мира

Mykhailiuk Maryna Salvation Jews Western European during the Nazi Regime

The article is about saving the Jews in Western Europe during the Nazi persecution, terror and physical liquidation (1933-1945). The story begins with the territory of Germany and Austria, which became part of the Third Reich. During World War II, Germany invaded Belgium, Holland, Denmark, of France, Greece and Italy. Attention is focused on the forms and methods of rescue, categories rescuers, Righteous world. Substantiates the view that the rescuers came from different backgrounds, have different political and religious preferences, but this did not prevent them feel the fate of the Jewish population, including refugees, to help hard-pressed not only adults but also children.

The stories of saving Jews by German, British, American, Spanish, Portuguese and Swiss diplomats that worked in Europe before and during the Nazi regime are considered. Examples of the salvation of Jews by civil servants, both German occupation structures, and representatives of the local administration are shown, German businessmen, clergymen of the Catholic Church and other faiths in France and Italy, representatives of the Dutch, Belgian and French Resistance movements. An example is given of the rescue of Greek Jews by a representative of the British royal family, as well as successful histories of the survival of individual families in occupied Europe and their postwar emigration to the United States and Israel.

Keywords: Nazi regime, the Holocaust, forms and methods of salvation, category saviors, Righteous world

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 20.04.2017 р.